

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'42

[https://doi.org/10.17721/um/49\(2019\).84-93](https://doi.org/10.17721/um/49(2019).84-93)

Тетяна Вільчинська, д-р філол. наук, проф.
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль

ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ПРИРОДА КОНЦЕПТУ “РІДНИЙ КРАЙ” У РАННІЙ ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ В. СТУСА

Присвячено дослідженню лінгвоментальної природи концепту “рідний край” у поетичній творчості відомого українського письменника-шістдесятника Василя Стуса. Матеріалом дослідження послужила збірка “Зимові дерева”, що презентує ранній, але не мени важливий період творчості поета, який залишається маловивченим. Установлено систему вербалізаторів указанного концепту, з’ясовано його семантико-аксіологічні характеристики. Проведений аналіз засвідчив когнітивну багатогранність, полісемантичність, амбівалентність концептуалізованого поняття, лінгвалізація якого продемонструвала як загальномовне та етнокультурне розуміння відповідного поетичного образу, так і особливості авторського світобачення.

Ключові слова: художній концепт, рідний край, вербалізатор, лінгвокультурна природа, конотованість, амбівалентність, поетичний текст, творча особистість.

Сучасний стан лінгвоконцептологічних, лінгвокультурологічних досліджень дає змогу не лише вивчати концептуальні системи певної мови на різних етапах її розвитку чи структурно-сміслові площини окремих концептів, а й установлювати особливості письменницьких ідіостилів, специфіку мовної особистості. Відповідні аналізи художніх текстів розкривають мовне бачення світу, характер організації семантики мовного простору творчої особистості, властивий тільки їй тип знань.

“Дослідження художнього дискурсу, – як зазначає В. Кононенко, – виявляє тяжіння, “прихильність” письменника високого рівня до тих чи тих концептуальних позицій. У таких концептах концентровано передається духовне кредо, ідейний стрижень

його творчості, її визначальні вихідні принципи” [Кононенко : 25]. При цьому науковець пропонує залучати до аналізу твори передусім тих авторів, що найбільш повно передають концептуальні засади народного світовідчуття, зауважуючи, що коли письменник “справді виразник народних ідеалів, то він передає – свідомо чи несвідомо – не лише властиві йому уявлення про смисл концепту, але й етнопсихологічні, психолінгвістичні основи загальнонародного розуміння концептуальних понять” [Кононенко : 15]. На думку дослідника, до таких насамперед належать твори національної класичної літератури XIX – початку XX ст., щодо наступного періоду, то він вказує на їхню нерідко “ідеологічну заангажованість, а часом і невідворотну нещирість” [Кононенко : 24].

Усе це актуалізує тезу про необхідність відбору таких письменників, які служили б персоніфікацією свого часу чи прикладом певного стилю доби.

Виразником ідей, властивих національній самосвідомості відповідного періоду, повною мірою є Василь Стус, який у середині XX ст., у час торжествуючого соціалізму, твердо вірив в іншу долю для свого народу, в майбутнє без брехні і лицемірства, в незалежність рідної України. Життя письменника – це рідкісний приклад, за словами І. Дзюби, “трагічної неподільності поезії й долі”. Митця він відносить до того типу поетичних натур, які “дошукуються неможливої відповіді на вічні питання”, демонструючи “муки думки та совісти людини в такому суспільстві, де і їй самій, і всьому народові зав’язано рота” [Дзюба : 8]. Звідси, можливо, і підвищений інтерес до його віршів – “образків доби”, у якій поету судилося жити. Оглядаючи архів В. Стуса, не перестасмо дивуватися його вмінню творити власний стиль облюбованими образами, серед яких помітно вирізняється образ рідного краю.

Матеріалом аналізу послужила збірка “Зимові дерева” (1970), що включає твори, написані до заслання. На думку критиків, саме подальші творчі вершини, зокрема його “Час творчості” і “Палімпсести”, заважають належно оцінити цю збірку, яка, проте, є своєрідним звітом про п’ятирічний шлях різнонаправлених пошуків, мініатюрною енциклопедією різних способів побудови образу, інтонаційних і версифікаційних практик [Дзюба : 8].

Видана не в Україні, а за кордоном, поезія В. Стуса відразу привернула увагу зарубіжних науковців своєю свіжістю і неординарністю, несамовитою пристрасністю, філософічною заглибленістю та формальними аспектами, тоді як у вітчизняному стусознавстві залишається й донині недостатньо вивченою.

Уже в “Зимових деревах”, як пише І. Дзюба, почали визначатися деякі постійні мотиви творчості В. Стуса, одним із яких є переживання своєї національної ідентичності, причому йдеться не про патріотичну патетику, а про особисту причетність до національної історії, що знаходить вираження в амбівалентному ставленні до України [Дзюба : 13]. З одного боку, автор боготворить ідеальну країну, *котра не знає грат*, але якій немає місця на землі, а з іншого – засуджує *вітчизну боягузів і убивць*.

Отож, актуальність запропонованої теми визначає науковий інтерес до лінгвокультурної природи оцінно маркованого концептуалізованого поняття рідного краю в поетичній творчості Василя Стуса. Проаналізувати й усвідомити нині способи мовної об’єктивації світу або окремих його елементів письменником можна за допомогою операціональних знань зі сфери когнітивних наук, напрацьований інструментарій яких дозволяє залучити до аналізу мови художніх творів нові терміни, серед яких важливе місце посідають “концепт”, “концептуалізація” і под.

Сприйняття концепту в авторських текстах формується за допомогою соціокультурних, літературних, міфологічних, релігійних та інших асоціацій, що виникають унаслідок зіткнення смислового наповнення концепту з концептуальною системою. Концепти, що існують у свідомості письменника, на думку К. Голобородька, наближені до потенційних образів саме завдяки тому, що вони виконують функцію заміщення, стають результатом зіткнення словникового значення слова з його особистим, індивідуально-авторським осмисленням [Голобородько : 50].

У новій науковій парадигмі, якою є когнітивна лінгвістика, по-різному кваліфікують концепти, що формуються у сфері словесно-поетичної творчості та які нині студіює багато українських мовознавців (А. Башук, А. Варинська, К. Голобородько, В. Кононенко, Т. Космеда, Г. Лукаш, Н. Мех, Т. Радзівська, М. Скаб, Ю. Теглівець та ін.). Зокрема, їх називають

текстовими концептами (О. Кагановська), творчими концептами (А. Тарлева), концептами прецедентного тексту (Н. Слухай), ідіоконцептами (О. Селіванова) або ідіостильовими (К. Голобородько), концептами-образами (В. Маканін) тощо. Нерідко науковці послуговуються описовими зворотами на зразок: “концепт у художній прозі”, “концепт у поетичній мові”, “концепт у тексті” (романі, поезії)” (В. Кононенко).

Вважаємо, що до оптимальних термінів на позначення концептів у словесній творчості належить “художній концепт», описаний ще в першій половині ХХ ст. С. Аскольдовим. Як зазначає Т. Космеда, “художні концепти виражають індивідуальне, особливе, можуть розподілятися за тими ж рубриками, що й концепти пізнання, <...> однак функцію заміщення вони реалізують у знаці-символі” [Космеда : 265]. Заслугою дослідниці є те, що вона багато уваги приділяє саме характеристиці оцінного складника у структурі концепту, зауважуючи, що він “охоплює весь зміст слова (і денотативно-сигніфікативний, і конотативний, і ширше – прагматичний), а мовленнєва особистість як носій певної культури відображає явища об’єктивної дійсності з ментальної позиції” [Космеда : 153]. Подібні зауваги містять й інші дефініції концепту: поняття стає концептом, коли обростає ціннісними асоціаціями (А. Приходько), або концепти, на відміну від понять, мають включати аксіологічний складник (В. Старко).

У запропонованій статті перевагу віддаємо терміну “художній концепт”, сферою функціонування якого є поетичний текст. Семантика такого концепту виявляється через дискурс численних контекстуальних слововживань, на основі яких вичленовується достатня кількість його характеристик як власне фактуальних, так і оцінно-конотативних.

Метою дослідження є встановлення лінгвокультурної специфіки художнього концепту “рідний край” у поетичній творчості Василя Стуса.

На те, що тема рідної землі (України) є провідною у творчості поета, звертає увагу Г. Віват, зауважуючи її особливе місце в духовному просторі любові – ненависті. Звідси і дві іпостасі України: перша – це безмежно кохана, омріяна й опоетизована *рідна земля*, друга – *нестерпна рідна чужина* [Віват : 25–26].

Аналізований матеріал засвідчує, що поширеним вербалізатором досліджуваного концепту у збірці “Зимові дерева” є іменник *край*. Різні контексти з указаною назвою повною мірою демонструють амбівалентне сприйняття відповідного концептуалізованого образу. Пор.: *Не одлюби свою тривогу ранню, / – той край, де обрію хвиляста каламуть...* (С.1, 12) і *...і глупа облягає ніч / пекельний край і крик пекельний* (С.1, 18). Зазначимо, що в словнику В. Жайворонка “Знаки української етнокультури” значення ‘країна, край’ зафіксоване як похідне в семантиці концепту “Україна” [Жайворонок : 11].

За допомогою різних тропеїчних одиниць, зокрема епітетів, автор розширює уявлення про рідний край, вибудовуючи в такий спосіб власний індивідуально-авторський художній концепт, напр.: *І рідний край, затиснений в півкулі / географічних карт, розправив плечі, / загравши смарагдовими садами...* (С.1, 16); *Поможіть / ввібрать в голодні очі край полинний / і заховать на смерть* (С.1, 23); *Тоді прости, прощай, проклятий краю...* (С.1, 86). У розглянутих контекстах експлікуються такі концептуальні ознаки, як ‘рідний’, ‘полинний’, ‘проклятий’.

Зауважимо, що помітно частіше досліджуваний концепт переміщується на аксіологічній шкалі в негативний бік: *Дотліває з димом / край оспалих синів-лакиз* (С.2, 75) або *...догоряє український весь / край. Моя дорога догоряє* (С.2, 83).

Інтимізації вислову В. Стуса досягає, вживаючи займенники *мій, цей, той*, напр.: *Мій краю! Ти спливаєш піді мною / мелодією пісні, що з дитинства / з грудей моїх до неба проростала, .../ манила мрійно в голубі світи* (С.1, 16).

Загалом у наведених контекстах повною мірою реалізуються уявлення про тісну злитість поетового “я” з Україною (рідним краєм), як-от: *...окравши край, окрали спокій мій* (С.1, 31).

Систему вербалізаторів досліджуваного концепту формують також й інші назви, серед яких *земля* (за В. Жайворонком: ‘3) країна, край, держава’ [Жайворонок : 244]). Для В. Стуса *Земля ж, неначе мати, / всі очі видивить за ним услід* (С.1, 16). Наслідуючи етнокультурне благоговіння перед землею-матір’ю, поет персоніфікує відповідний образ: *О кара земле, окрай гри, /*

бери мене, бери (С.1, 31), дякуючи землі за *сонце угорі, воду, траву, що росте*, за можливість жити і кохати, підсумовуючи це так: *Навкруг Землі мої кружляли мрії* (С.1, 16).

Болюче реагування В. Стуса на покірність і національне безпам'ятство українців виявляється в його двоякому ставленні до рідної землі. Пор.: *Все одно милішої нема / за оцю утрачену й ледачу, / за байдужу, осоружну, за / **землю** цю, якою тільки й значу / і якою барвиться сльоза* (С.1, 38) та *Ти вже не згинеш, ти двожишня, / **земля**, рабована віками, / і не скарать тебе душителям / сибірами і соловками. / Ти ще виболюєшся болем, / ти ще роздerta на шматки, / ти вже крута і непокірна, / ти випросталася для волі, / ти гнівом виросла* (С.1, 18–19).

Реалізація у структурі досліджуваного концепту аксіологічно протилежних концептуальних ознак на зразок 'мила' і 'ледача', 'байдужа', 'осоружна', 'роздerta' та 'крута' й 'непокірна' демонструє амбівалентну природу концептуалізованого образу, підтверджуючи думку Е. Соловей про те, що навряд чи в когось із поетів любов до батьківщини "поставала таким нерозв'язним вузлом суперечностей, так запікалася кривавим болінням, так єднала пристрасть і тверезість", як у В. Стуса. "Можна сказати, що самопізнання національного характеру і національної історії сягнули тут нового рівня" [Соловей : 270].

У творчості письменника образ землі зазнає еволюції, як і його свідомість. У структурі досліджуваної одиниці це засвідчують, з одного боку, такі концептуальні ознаки та смисли, як 'грішна': *Як відпливуть мужі... / благатимуть з простертими руками / Перуна – окропити **грішну землю*** (С.1, 26) і 'прогіркла': *Пустіть хоч краєм, / хоч крихіткою ока ухопить / **прогірклу землю*** (С.1, 26), а з іншого – 'та, що надає сили, снаги, чим викликає до себе любов і довіру': *...і не бештати, пане-брате, а триматися на **землі!*** (С.1, 21) або в контексті з похідною назвою *земна*: *... жив би так... / поріднившись із **земною твердю**, / до якої намертво приріс поглядом, і серцем, і думками* (С.1, 29).

Нерідко семантика аналізованого концепту виявляє себе на рівні асоціативних відношень, залишаючи читачеві місце для домислювання, як-от у таких опозиціях: *земля – тюрма: Тюрма не доросте*

до неба: / *це землю їстиме тюрма* (С.1, 35); земне тяжіння – любов: *Ти – Адам. Журба – твоя коханка, / а земне тяжіння – то любов* (С.1, 30); земля – небо: *Чи дружба сфер – і неба, і землі – / зоветься лихоліттям, я не знаю* (С.2, 63); чуття землі – сон: ... *чуття ж землі – як виболілий сон / і призабутий* (С.2, 64).

Очевидно, символічним, як і сама назва збірки, що уособлює завмерлість, замороженість нашої духовності, є образ крижаної землі: *І кружляє безголоса / осіння крижана земля* (С.1, 91). Водночас як уперто зими протистоїть весняне пробудження, так і для автора земля частіше асоціюється з приємними ностальгійними споминами: *Пригадую – мене веде за руку / щаслива мати... / Чого мені червоні яблука дарували / в дитинстві завжди? Щоб я відчував, / чим пахне і земля, і людська кров? / Так само пахли соняшники пізні. / І бджоли пахли так. І сльози – так* (С.2, 65). Тут аналізований концепт конотує відчуття радості, задоволення, піднесення, як і в контексті: – *Привіт тобі, привіт, о зельна Земле!* (С.1, 28).

Безперечно, важливим іменем концепту залишається *Україна*, назва, яка широко представлена в контексті усієї творчості В. Стуса, проте менше в його ранніх віршах. В уявленні поета Україна – це рідний край, своя земля, що об’являється в душі то *співом солов’я*, то *кетягом калини*, то *запахом полину* і тому под.: *Давно опазурились солов’ї, / одзьобились на нашій Україні. / А як не чути їх? Немає сил* (С.1, 22). У досліджуваних поетичних текстах Україна часто асоціюється з матір’ю, з її материнською жертвовністю: ... *раби зростають до синів / своєї України-матері* (С.1, 18).

Внутрішню природу Стусового українства демонструє в збірці і цикл “Костомаров у Саратові”. Вірші в ньому стосуються не стільки біографії Костомарова, скільки самого Стуса, не так Саратов як топоса, а України. Митець змальовує моторошні картини вселенського гніту, горя: *Живі – у домовині. Мертві – ні* (С.2, 72). І так, на жаль, буде, допоки буде Україна: ... *бо як не стане України, тоді не стане і бід* (С.2, 77).

Загалом, як і в контекстах з іншими вербалізаторами, спостерігаємо виразну конотованість концептуалізованого образу, позначеного лексемою *Україна*.

Помітно рідше номенами художнього концепту “рідний край” виступають *держава, країна, земна півкуля*, здебільшого вжиті в негативно маркованих значеннях, напр.: *Йй-богу, вам не знати гора. / Здасте державі – і собі / що-небудь лишиться* (С.2, 88) (об’єктивуються уявлення про антинародну державну політику, направлену на винищення українців голодом) або *Земна півкуля брижилась од жару... / Що то було? Не знаю. Що то буде – не відаю* (С.2, 64) (супроводжують конотації відчаю, безнадії).

До менш поширених номінацій у збірці “Зимові дерева” належить *світ* (за В. Жайворонком: ‘1) земна куля, Земля з усім, що на ній є’ [Жайворонок : 527]). Україна, в уявленні В. Стуса, вписана в єдиний світовий простір: *Планета вся – один Чумацький шлях... Мій краю, що... маниш мрійно в голубі світи* (С.1, 18). Зауважимо, що поет часто послуговується сакральною словосполучкою *білий світ*, яка в контексті його творів також вступає у певні кореляції з рідним краєм: *Із тих, що білий світ мені окрали, / окраши край, окрали спокій мій...* (С.1, 31).

Різною мірою до вербалізаторів досліджуваного концепту тяжіють і ті, що вживаються на позначення онімів, як-от: *Київ, Дніпро, Хрещатик* та под., із якими тісно пов’язане життя автора, напр.: *Прости мені, недільний мій Хрещатик... / Що терплю, / коли вже ні терпіти, ні мовчати / не можу...* (С.1, 30–31); або: *... Поможіть / мені востаннє розтроюдить рану, / побачити Дніпро* (С.2, 84); чи: *В проваллях ночі, коли Київ спить, / а друга десь оббріхують старанно, / склепить очей не можу ні на мить...* (С.1, 30).

Проте значно більше семантика аналізованого образу виявляє себе на рівні асоціативних відношень, зокрема через кореляції рідного краю зі степом, полем – символами волі, свободи; вербами і тополями, калиною і соняшниками, житом, медом і пивом – уособленням українства і под. У такий спосіб автор частіше змальовує Україну як ідеальну країну, що існувала в минулому або можливу в майбутньому, напр.: *... Щоб раювали тонкостіві верві / із полювань із золотого жита / і добрим пивом, і солодким медом, / і черевом дозрілих рожаниць* (С.1, 26) (вірш “Під диким сонцем”); *Горіли сосни / чорнясто-жовтим мерехтом. Калина біліла так і бігла так од плоту...* (С.2, 67) (поема “Потоки”).

Загалом аналіз особливостей художньо-мовної об'єктивації концепту “рідний край” у поетиконі В. Стуса засвідчує його когнітивну багатогранність. Проаналізованому концепту властива розгалужена система вербалізаторів, він реалізується як полісемантичний та амбівалентний. Досліджений концепт повною мірою можна тлумачити і як етнокультурний, і як художній, оскільки його лінгвалізація в поетичному тексті продемонструвала не лише загальномовне й етнокультурне розуміння відповідного концептуалізованого поняття, а й особливості авторського світобачення.

Таке дослідження належить до перспективних, оскільки активізує науковий інтерес до інших лінгвоментальних величин і не лише у творчості В. Стуса, що дає змогу глибше пізнати феномен української мовної особистості.

ДЖЕРЕЛА

- C.1 – Стус В. Дорога до болю : Поезії / упоряд. та післямова М. Коцюбинської. Київ : Радянський письменник, 1990. 222 с.
C.2 – Стус В. Палімпсест : Вибране / передм. І. Дзюби. Київ : Факт, 2006. 432 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Vivat Г. І.* Семантика художніх символів у поетичному просторі Василя Стуса / Г. І. Виват. – О. : ФОП Бондаренко М.О., 2014. – 264 с.
2. *Голобородько К. Ю.* Ідіостиль Олександра Олесья : лінгвокогнітивна інтерпретація / К. Ю. Голобородько. – Х. : Харк. історико-філологічне товариство, 2010. – 527 с.
3. *Дзюба І.* Передмова / І. Дзюба // Стус В. Палімпсест : Вибране. – К. : Факт, 2006. – С. 3–24.
4. *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. *Кононенко В.* Концепти українського дискурсу : монографія / В. Кононенко. – К. : Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
6. *Космеда Т. А.* Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : Формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Л. : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 349 с.
7. *Соловей Е.* Проблеми автентичного буття (В. Стус) // Українська філософська лірика : навч. посіб. / Е. Соловей. – К. : Юніверс, 1999. – 368 с.

REFERENCES

1. Vivat H.I. (2014) Semantyka khudozhnikh symboliv u poetychnomu prostori Vasylia Stusa [*Semantics of artistic symbols in the poetic space of Vasyl Stus*]. Odesa: FOP Bondarenko M.O., 264 p. (in Ukrainian).
2. Holoborodko K.Yu. (2010) Idiostyl Oleksandra Olesia: linhvokohnityvna interpretatsiia [*Individual style of Oleksandr Oles: linguo-cognitive interpretation*]. Kharkiv: Kharkivske istoriko-filolohichne tovarystvo, 527 p. (in Ukrainian).

3. Dziuba I. (2006) *Peredmova [Preface] / Stus V. Palimpsest: Vybrane [Palimpsest: Selected poetry]*. Kyiv: Fakt, pp. 3–24 (in Ukrainian).
4. Zhaivoronok V.V. (2006) *Znaky ukrayinskoyi etnokultury: slovnyk-dovidnyk [Signs of the Ukrainian ethnoculture: dictionary]*. Kyiv: Dovira, 703 p. (in Ukrainian).
5. Kononenko V. (2004) *Kontsepty ukrayinskoho dyskursu [Concepts of Ukrainian discourse]*. Kyiv, Ivano-Frankivsk: Plai, 248 p. (in Ukrainian).
6. Kosmeda T.A. (2000) *Aksiolohichni aspekty prahmalinhvistyky: Formuvannya i rozvytok katehoriyi otsinky [Axiological aspects of pragmalinguistics: Category of evaluation formation and development]*. Lviv: Vyd. LNU im. I.Franka, 349 p. (in Ukrainian).
7. Solovey E. (1999) *Problemy aventychnoho buttya (V.Stus) [Problems of the authentic existence (V.Stus)]*. Ukrayinska filososfska liryka [Ukrainian philosophical lyrics]. Kyiv: Yunivers, 368 p. (in Ukrainian).

Tetyana Vilchynska, Doctor of Philology, Prof.
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

Linguo-cultural nature of the concept “native land” in the early poetry of V. Stus

The article is devoted to the study of the linguo-mental nature of the concept “native land” in the early poetic work of the well-known Ukrainian writer of the sixties V. Stus.

The topicality of the theme, on the one hand, is determined by the linguo-conceptual and linguo-cultural approaches that are the key to understanding the cultural values of the people and make it possible to stratify the linguistic and cultural nature of individual concepts at different stages of language development and to establish the specifics of the linguistic personality, and, on the other, the research interest in the poetic heritage of V. Stus, an artist who became personification of his time. The collection “Winter Trees” was the material of the study, which presents an early, but important period of creativity of the poet, that remains little studied. The purpose of the article was to determine the linguo-cultural nature of the concept “native land”.

The analysis showed the cognitive diversity of the concept, which is manifested by the branched system of verbalizers, including land, earth, Ukraine, state, etc., and its semantic-axiological characteristics. It is established that the artistic concept “native land” in Stus’s poetic texts is polysemantic and ambivalent, and its verbalisation demonstrated not only the general and ethnocultural understanding of the corresponding conceptualized image, but also the peculiarities of the author’s worldview.

The presented research is actual as it activates scientific interest in other linguo-mental notions and not only in the work of V. Stus, which makes it possible to get deeper into the phenomenon of the Ukrainian linguistic personality.

Keywords: *artistic concept, native land, verbalizer, linguo-cultural nature, connotation, ambivalence, poetic text, creative personality.*

Стаття надійшла до редколегії 18.01.19